

میرزا حبیب اصفهانی

دستان پاری

به کوشش:

بهرز محمودی بختیاری

مونا ولی پور

دبستان پارسی

مقدمہ، تصحیح و تعلیقات

بہروز محمودی بختیاری

مونا ولی پور

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

-
- سرشناسه: ————— حبیب اصفهانی، ۱۲۵۱ - ۱۳۱۱ ق.
- عنوان و نام پدیدآور: ————— دبستان پارسی / تألیف حبیب اصفهانی؛ به کوشش بهروز محمودی بختیاری، مونا ولی پور.
- وضعیت ویراست: ————— [ویراست ۲].
- مشخصات نشر: ————— تهران: نشر خاموش، ۱۳۹۷.
- مشخصات ظاهری: ————— ۲۲۰ ص، ۵/۱۴×۵/۳۱، س.م.
- شابک: ————— ۹۷۸-۶۲۲-۶۰۳۶۰۴۵۰۰
- وضعیت فهرست نویسی: ————— فیبا
- یادداشت: ————— کتاب حاضر قبلاً با عنوان "دبستان پارسی: برای پارسی آموزان پرداخته شده است"
- به اهتمام مریم طایفه قشقایی توسط انتشارات دژنشت در سال ۱۳۹۲ منتشر شده است.
- عنوان دیگر: ————— دبستان پارسی: برای پارسی آموزان پرداخته شده است.
- موضوع: ————— فارسی -- دستور
- موضوع: ————— Persian language -- Grammar
- شناسه افزوده: ————— محمودی بختیاری، بهروز، ۱۳۵۲ -، گردآورنده
- شناسه افزوده: ————— Mahmoody-Bakhtiari, Behrooz
- شناسه افزوده: ————— مونا، ولی پور، ۱۳۶۵ -، گردآورنده
- رده بندی کنگره: ————— ۱۳۹۷ د۲۵۲/ح PIR۲۶۸۸
- رده بندی دیویی: ————— ۴۱۵
- شماره کتابشناسی ملی: ————— ۵۵۹۲۲۸۹
-

برای پارسی آموزان پرداخته شده است

دبستان پارسی

به کوشش:

بهر روز محمودی بختیاری

عضو هیئت علمی دانشگاه تهران

مونا ولی پور

عضو هیئت علمی دانشگاه شهید بهشتی

دفتر خفایان

نشر خاموش

نام کتاب:	دبستان پارسی: برای پارسی‌آموزان پرداخته شده است
نویسنده:	میرزحبيب اصفهانی
به کوشش:	بهروز محمودی بختیاری، مونا ولی‌پور
طرح جلد:	علی خفاجی
صفحه‌آرایی:	نشر خاموش
چاپ و صحافی:	چاپ نقطه
چاپ / شمارگان:	اول ۱۳۹۸ / ۳۰۰ نسخه
قیمت:	۳۹۹۹۹ تومان
شابک:	۹۷۸-۶۲۲-۶۰۳۶-۴۵-۰

تمامی حقوق این اثر برای نشر خاموش محفوظ است.

ارتباط با نشر خاموش: ۰۹۱۲۰۱۷۸۱۹۴ | ۰۹۱۳۱۷۸۱۹۲۰

www.khamooshpub.ir | www.khamooshpub.com | @khamooshpubch

تهران، ولنجک، خیابان گلستان سوم، پلاک ۳، همکف

هرگونه کپی‌برداری، برداشت و اقتباس از تمام یا قسمتی از این اثر، منوط به اجازه‌کشی ناشی باشد.

مرکز پخش: پخش ققنوس، میدان انقلاب، خیابان منیری جاوید (اردیبهشت)، بین پست مبین، شماره ۴
تلفن: ۶۶۴۶۰۰۹۹ / ۶۶۴۰۸۶۴۰

مرکز پخش: پخش چشمه: بلوار دماوند، بعد از سه راه تهران پارس بلوار اتحاد، اتحاد ۱۱، پلاک ۸
تلفن: ۷۷۷۸۸۵۰۲ / ۷۷۱۴۴۸۰۸ / ۷۷۱۴۴۸۲۱

فروشگاه: کتابفروشی توس، خیابان انقلاب، نبش خیابان دانشگاه، پلاک ۱۷۸
تلفن: ۶۶۴۶۱۰۰۷

فهرست

۶	مقدمه
۷	در باره میرزا حبیب اصفهانی
۱۷	معرفی دبستان پاری
۳۰	روش کار
۳۵	متن کتاب
۳۷	دیباچه
۳۹	مدخل
۴۷	فصل اول در بیان اسم
۶۹	فصل دوم در صفت یا نعت
۸۱	فصل سیم در بیان کنایات
۹۵	فصل چهارم در بیان افعال
۱۲۳	فصل پنجم [در فروع افعال]
۱۲۵	فصل ششم در متعلقات افعال
۱۲۹	فصل هفتم در بیان حروف
۱۵۱	فصل هشتم در ادوات
۱۷۱	فصل نهم در اصوات
۱۷۲	ذیل کتاب در بیان پاره‌ای ملاحظات
۱۸۰	فهرست لغت‌های مشکل
۱۸۴	نمایه اصطلاحات دستوری
۱۹۵	نمایه مصراع‌ها، ابیات و قطعات
۲۰۷	منابع مقدمه و پا نوشت ها

مقدمه

تاریخ دستورنویسی فارسی با نام میرزا حبیب اصفهانی پیوندی ناگسستنی دارد. از میان کتاب‌های او، شهرت دستور سخن از همه بیشتر است؛ کتابی که عموم دستورنویسان بعد از او، به شدت وام‌دار آن‌اند. حبیب اصفهانی تقریباً از بدو ورودش به استانبول مدرس زبان فارسی بوده و نبود منبعی برای آموزش این زبان، او را بر آن داشته که کتابی تألیف کند. بدین ترتیب دستور سخن یعنی کتابی که دستورالعمل سخن گفتن به زبان فارسی است، نوشته می‌شود. سال‌ها می‌گذرد و حبیب اصفهانی با کوله‌باری بیست و چندساله از تجربه در آموزش، دبستان پارسی را تألیف می‌کند. شهرت دبستان پارسی به اندازه دستور سخن نیست؛ ولی از بسیاری جهات بر آن برتری دارد، به‌ویژه اینکه بیش از دستور سخن با اهداف آموزشی تناسب دارد. کتاب‌هایی همچون دستور سخن و دبستان پارسی، هم بخشی از تاریخ

دستورنویسی برای زبان فارسی‌اند و هم به عنوان بخشی از تاریخچه آموزش زبان فارسی درخور بررسی‌اند. در واقع، انگیزه تألیف نخستین دستورهای فارسی نیز مانند بسیاری از نخستین دستورهایی که برای زبان‌های دیگر نوشته شده‌اند، آموزش زبان بوده است.

مقدمه‌ای که پیش روی خوانندگان محترم قرار دارد، دربردارنده شرح مختصری از زندگی حبیب اصفهانی و آثار اوست. در ادامه، چارچوب و ویژگی‌ها و مبنای فصل‌بندی کتاب را شرح کرده و تفاوت‌ها و شباهت‌های آن را با دستور سخن برشمرده‌ایم. همچنین به بعضی ویژگی‌های زبانی این اثر اشاره کرده و در پایان نیز درباره روش کارمان در این بازچاپ توضیح داده‌ایم.

درباره میرزا حبیب اصفهانی

میرزا حبیب اصفهانی در سال ۱۲۵۱ق^۱ در روستای پن در نزدیکی شهرکرد به دنیا آمد. در اصفهان به تحصیل پرداخت و بعد از مدتی به تهران رفت و تحصیلاتش را آنجا پی گرفت. در سال ۱۲۷۹ق به بغداد سفر کرد. در مدت اقامت چهارساله‌اش در بغداد به فراگیری ادبیات عرب و فقه و اصول پرداخت و پس از پایان تحصیلاتش در سال ۱۲۸۳ق به ایران بازگشت و در تهران ساکن شد (خان‌ملک ساسانی، ۱۳۷۶، ج ۲: ۷۳۲؛ افشار، ۱۳۳۹: ۴۹۲).

۱. مقارن با ۱۲۱۴ شمسی. تاریخ‌هایی که با «ق» مشخص شده‌اند، براساس تقویم هجری قمری‌اند. تاریخ‌های هجری شمسی بدون هیچ علامتی مذکورند.

اقامت حبیب اصفهانی در تهران دیری نپایید؛ چراکه همان سال تن به جلای وطن داد و راهی استانبول شد. دو دلیل عمده برای تبعید یا گریز وی به استانبول گفته‌اند: ۱. به تهمت هجو سپهسالار محمد خان صدراعظم (خان ملک ساسانی، ۱۳۷۶، ج ۲: ۷۳۲) که از ۱۲۸۱ ق تا ۱۲۸۳ ق وزیراعظم ناصرالدین شاه بود (افشاری، ۱۳۷۲: ۱۸۸-۱۸۵)؛ ۲. به اتهام دهری بودن (پیرزاده، ۱۳۴۳، ج ۲: ۹۵). گویا خود حبیب اصفهانی در شرح حال موجود در مقدمه دیوانش، اتهام به هجو سپهسالار را دلیل فرارش به استانبول دانسته است (افشار، ۱۳۳۹: ۴۹۲). دربارهٔ صحت هر کدام از این دو دلیل، شک و تردیدهایی وجود دارد (نک. میرانصاری، ۱۳۹۱: ۹۱؛ میرزا صالح، ۱۳۷۷: بیست و شش و بیست و هفت).

به هر حال، اقامت در استانبول مسیر زندگی حبیب اصفهانی را به شدت متحول و آن را به دو نیمه تقسیم کرد: قبل و بعد از سفر به استانبول. او حدود سی سال بازماندهٔ عمر خود را در استانبول گذراند. عثمانی در آن زمان نهضت تنظیمات را از سر گذرانده و استانبول از فعال‌ترین شهرهای اسلامی در اخذ تمدن اروپایی و تشکیل نهادهای مدنی و از مهم‌ترین مراکز تجمع ایرانیان دگراندیش، ناراضی و مخالف دولت و محل انتشار جراید مختلف بود (آذرنگ، ۱۳۸۷: ۵۴۴).

هنگام ورود حبیب اصفهانی به استانبول، سفیر ایران در عثمانی مشیرالدوله میرزا حسین خان قزوینی بود. گویا سپهسالارِ مورد هجو

توسط سفیر صد لیره جایزه برای سر حبیب اصفهانی تعیین می‌کند. اما او با اخذ تابعیت عثمانی به وساطت سفارت انگلیس نجات می‌یابد و تحت حمایت صدراعظم علی پاشا قرار می‌گیرد (میرانصاری، ۱۳۹۱: ۹۲). حبیب اصفهانی از همان آغاز ورودش به استانبول به یادگیری زبان‌های ترکی عثمانی و فرانسوی اقدام می‌کند. اما گویا به دلیل روابط تیره‌اش با سفیر، تا پایان مدت مأموریت سفیر، یعنی حدود چهار پنج سال، حضوری کم‌رنگ دارد. در این مدت او به تدریس زبان فارسی و عربی مشغول بوده است (پیرزاده، ۱۳۴۳، ج ۲: ۹۵؛ حبیب اصفهانی، ۱۲۸۹ق: ۳ دیباچه).

حبیب اصفهانی بعد از سه سال حضور در استانبول، یعنی در سال ۱۲۸۶ق، ترجمه‌ای منظوم از نمایشنامه میزانتروپ اثر مولیرا از فرانسه با عنوان گزارش مردم‌گریز منتشر می‌کند. این اثر گویا نخستین ترجمه یک متن نمایشی غربی به فارسی است. از آنجایی که سه سال، زمان نسبتاً کوتاهی برای این میزان تسلط بر زبان فرانسه است، احتمال داده‌اند که حبیب اصفهانی در این ترجمه از ملکم خان کمک گرفته یا از ترجمه ترکی این اثر استفاده کرده باشد (میرانصاری، ۱۳۹۱: ۹۶؛ سنجابی، ۱۳۸۸: ۱۵۷-۱۴۶).

بعد از پنج سال سکوت در دوره مأموریت مشیرالدوله، بالأخره سفیر ایران در عثمانی تغییر می‌یابد و امیرنظام حسن علی خان گروسی در ۱۲۸۸ق به سفارت می‌رسد. حبیب اصفهانی با سفیر جدید روابط

حسنه‌ای برقرار می‌کند. چنانکه پیش از این اشاره کردیم، حبیب اصفهانی از بدو ورودش به استانبول به آموزش زبان فارسی اشتغال داشته است. وی به دلیل نبود منبعی در این زمینه دست به تألیف دستور سخن می‌برد. خود او در مقدمه دستور سخن می‌گوید: «در اوقاتی که به اقتضای گردش آسمانی، من بنده مستمند حبیب اصفهانی از جا و مقام خویش دور افتادم و رخت اقامت به آستانه علیّه استانبول نهادم، چندی به معلمی زبان فارسی و عربی مشغول بودم. در اثنای تعلیم و تدریس دیدم که زبان فارسی را از عرفا و ادبای آن دیار طالب و راغب بسیار است اما قواعد و دستوری درست در آموختن آن در کار نیست... دریغ آمدم که زبانی به این قدیمی و شیرینی چنانچه می‌بینی بی‌ترتیب و تهذیب ماند و از آن رو کسی به رغبت و میل، نوشتن و خواندن نتواند. پس کتابچه‌ای ترتیب دادم...» (۱۲۸۹ق: ۳ دیباچه). بعد از اینکه نوشتن کتاب به اتمام می‌رسد، یک سال بعد از به سفارت رسیدن حسن علی خان گروسی حبیب اصفهانی با حمایت او کتاب را به چاپ می‌سپارد. خود او با تمجیدهای بسیار از سفیر جدید، داستان چاپ اثر را بازگو کرده است: «باری چون ترتیب کتاب به انجام پیوست، روزی در محضر جناب مُعلّا القاب حسن علی خان... که اکنون از جانب دولت ایران در دیار دولت آل عثمان به سمت وزیر مختاری منصوب و مأمور است... شرف حضور داشتم. از هر دری سخن گشوده بودند... فرمودند چه بودی اگر زبان فارسی را

دستوری درست بودی تا طالبان را دستیاری نمودی. گفتم من بنده را در این باب مجموعه‌ای است دستور سخن نام که لایق مطالعه آن جناب است. چون کمال همت و منتهای غیرت آن جناب را در نشر علوم و آداب عموماً و در باب فارسی و متعلق بدان خصوصاً می‌دانم به جرئت گفتن می‌توانم "توقدر فضل شناسی که اهلی فضلی و دانش"... بالجمله گفتم اگر بنده را اجازت فرمائی و رخصت دهی کتابچه خود را هدیه حضور سازم بلکه به دستور پیشکش پیشکش دستور کنم^۱. پس کتابم را خواست. نمودم. دید و پسندید و همت نمود و به طبع و نشرش فرمود تا به موجب و مضمون "الدال علی الخیر کفاعله" اهل زمان را خدمتی و این بنده را نیز موهبتی شده باشد» (۱۲۸۹ق: ۵ و ۶ دیباچه). به گفته میرانصاری دستور سخن برای تدریس در «دارالشفقه» (دارالتربیه‌های اسلامی استانبول) تهیه شده بود (۱۳۹۱: ۹۵).

سفارت حسن علی خان گروسی دیری نمی‌پاید و بعد از حدود دو سال، یعنی در سال ۱۲۹۰ق مشیرالدوله شیخ محسن خان معین‌الملک جانشین او می‌شود. با روابط دوستانه و حسنه‌ای که حبیب اصفهانی با معین‌الملک برقرار می‌کند، او به بزرگ‌ترین حامی حبیب اصفهانی و نزدیک‌ترین سفیر به او، بدل می‌شود. سفارت معین‌الملک هفده سال می‌پاید و در این مدت حبیب اصفهانی به هر مناسبتی به سفارت می‌رود و مدیحه‌هایی برای سفیر و ناصرالدین‌شاه می‌خواند. حتی

۱. در متن اصلی چنین است.

احتمال خویشاوندی سببی نیز بین آن‌ها رفته است (میرانصاری، ۱۳۹۱: ۹۲ و ۹۷).

شانزدهم ذی‌الحجه ۱۲۹۲ ق اولین شماره روزنامه/ختر به سردبیری میرزامهدی تبریزی و مدیریت محمدطاهر تبریزی و با حمایت سفیر چاپ می‌شود. این روزنامه از مهم‌ترین روزنامه‌های فارسی‌زبان خارج از کشور بوده و بیست‌وسه سال (تا سال ۱۳۱۴ ق) منتشر شده است. حبیب اصفهانی تقریباً از زمان تأسیس این روزنامه تا پایان عمرش یعنی به مدت هجده سال با این روزنامه همکاری کرده است. این روزنامه یکی از مهم‌ترین منابعی است که برای کسب اطلاع از زندگی حبیب اصفهانی می‌توان بدان مراجعه کرد؛ چراکه اشعارش، آگهی چاپ آثارش و دیگر وقایع مهم مربوط به او مثل اطلاعیۀ وفاتش در این روزنامه منتشر شده است (میرانصاری، ۱۳۹۱: ۹۳؛ نوائی، ۱۳۷۸: ۱۴-۱).

ده سال بعد از ورود حبیب اصفهانی به استانبول یعنی سال ۱۲۹۳ ق، دستورچۀ فارسی به زبان ترکی ظاهراً توسط «جمعیت تدریسیۀ اسلامیۀ» یا برای این سازمان، منتشر شد (افشار، ۱۳۸۸: ۲۱). گویا در سال ۱۲۹۵ ق حبیب اصفهانی به انجمن معارف استانبول می‌پیوندد. او تا پایان عمر عضو این انجمن بوده است. مدرسه ایرانیان یا معلم‌خانه ایرانیان نیز در پانزدهمین سال حضور حبیب در استانبول یعنی در ۱۲۹۹ ق، تأسیس می‌شود. حبیب اصفهانی از نخستین معلمان این مدرسه بوده است (میرانصاری، ۱۳۹۱: ۹۳ و ۹۴؛ پیرزاده،

۱۳۴۳: ۹۶).

حبیب اصفهانی تا پایان دورهٔ سفارت معین‌الملک پیوسته به کارهای فرهنگی که عموماً در راستای گسترش زبان فارسی بوده، پرداخته است. او دیوان اطعمه ابواسحاق حلاج شیرازی و دیوان البسه محمود نظام قاری را تصحیح کرد و به چاپ سپرد. کتاب غرائب عوائد ملل را که اصل آن به فرانسه است، از روی ترجمهٔ عربی آن به فارسی برگرداند و منتشر کرد. همچنین در حوزهٔ آموزش زبان فارسی برگ سبز (در اصول تعلیم زبان فارسی) و ممارست فارسی را چاپ نمود. وی به دلیل انتشار فهرست کتاب‌های موجود در کتابخانهٔ اندرون مسجد ایاصوفیه (۱۳۰۴ق) یکی از پیشگامان فهرست‌نویسی تلقی می‌گردد. او تذکرهٔ خط و خطاطان (۱۳۰۵ق) را نیز تألیف و منتشر کرد (افشار، ۱۳۸۸: ۲۱ و ۲۲؛ میرانصاری، ۱۳۹۱: ۹۶-۹۴).

یکی دیگر از کارهای مهم حبیب اصفهانی در حوزهٔ زبان فارسی نگارش مقالهٔ «تحقیقات زبان فارسی» و انتشار آن در چهار شمارهٔ مسلسل روزنامهٔ اختر در سال ۱۳۰۷ق بود. در این مقاله حبیب اصفهانی پیشینهٔ زبان فارسی را بررسی می‌کند. به گفتهٔ او زبان فارسی امروز، بازماندهٔ فارسی دری است. او دربارهٔ تسمیهٔ «فارسی دری» صحبت کرده و چندین وجه را برای آن برشمرده است؛ از جمله شباهت زبان فارسی در خوش‌آهنگی به آواز کبک دری، ارتباط با شهری به همین نام در شیراز، منسوب بودن به دربار و رسمی شدن این زبان به عنوان زبان معیار در دربار بهمن بن اسفندیار. وی در ادامه

درباره تأثیر چشمگیر زبان عربی بر زبان فارسی صحبت می‌کند و به تلاش‌های سامانیان، غزنویان، سلجوقیان و دیلمیان برای ترویج و زنده نگه داشتن زبان فارسی اشاره می‌کند. در ادامه، به وضعیت زبان فارسی در دوره مغولان و جانشینانشان و همچنین در دوره صفویه اشاره می‌کند. او مباحثات به عربی‌دانی و عربی‌مآبی را تقبیح می‌کند. همچنین تعمیم قواعد زبان عربی و تحمیل آن‌ها را به زبان فارسی، نادرست می‌داند. برای مثال او تطابق صفت و موصوف در فارسی، استفاده از پسوند مصدر ساز «یت»، اِعمال قواعد تذکیر و تأنیث برای کلمات فارسی و امثالهم را غلط می‌شمارد. بعضی از این موارد همان نکاتی هستند که امروزه در کتاب‌های ویرایش و درست‌نویسی می‌یابیم. او به کتاب‌هایی همچون *دره نادره و تاریخ و صاف* به دلیل دشوارنویسی و وفور عربی‌جات در آن‌ها می‌تازد. در آخرین بخش مقاله به نقل از حمزه اصفهانی «کلام الفرس» را به پنج دسته «الفهلویة، الدریة، الفارسیة، الخوزیة و السریانیة» تقسیم می‌کند و درباره هر کدام به‌ویژه درباره دری و پهلوی مفصلاً توضیح می‌دهد. در بند پایانی، درباره وضعیت زبان فارسی اظهار نگرانی می‌کند و فرنگی‌مآبی را خطر تازه‌ای برای زبان فارسی می‌داند که جای تفاخر به عربی‌دانی را گرفته است (۱۳۰۷: ۲۶۵، ۲۷۳، ۲۸۱، ۲۸۹ و ۲۹۰). گذشته از بعضی اطلاعات تاریخی مغلوط مقاله حبیب اصفهانی، نوشتن مقاله تحقیقی درباره زبان فارسی کاری ارزشمند و کم‌سابقه بوده است و

حکایت از توجه حبیب اصفهانی به زبان فارسی و سرگذشت و آینده آن دارد.

سال ۱۳۰۸ ق دوره سفارت معین‌الملک به پایان می‌رسد و میرزا اسدالله خان نظام‌الدوله سفیر دولت ایران در عثمانی می‌گردد. با وجود تغییر سفیر، حبیب اصفهانی همچنان روابطش را با سفارت حفظ می‌کند. اما رفتن معین‌الملک گویا او را دچار تنگی معاش کرده و در همین سال‌هاست که کتاب‌های زیادی توسط وی و آقاخان کرمانی به صورت مشترک استنساخ می‌شود. گویا آقاخان کرمانی یک سالی در منزل حبیب اصفهانی اقامت داشته است (میرانصاری، ۱۳۹۱: ۹۲ و ۹۳). دبستان پارسی در همین سال (۱۳۰۸ ق) منتشر می‌شود.

حبیب اصفهانی در مقدمه دبستان پارسی ضمن تجدید قدردانی‌اش از حسن‌علی‌خان گروسی که با حمایت او دستورسخن منتشر شد، انگیزه‌اش را از تألیف و چاپ دبستان پارسی بیان می‌کند: «من بنده شرمنده، حبیب اصفهانی، پس از نوشتن کتاب دستورسخن و چاپ کردن آن به اهتمام بندگان جناب مستطاب اجل اکرم حسن‌علی‌خان امیرنظام، مدّ ظلّه العالی، چون دیدم که نسخه آن در کار انجام پذیرفتن است و به نظر پاره‌ای نسخه آن قدری مطوّل می‌نماید، خواستم تا جزو قواعد پارسی آن را با همان زبان باز کتابچه‌ای سازم که پارسی‌زبانان عموماً از آن بهره اندوزند و کودکان کُتاب و دبستان از آن دستور زبان خویش آموزند. در عبارت قدری از نسخه

پیش مختصرترولی در معنی بسیار مکمل تر نوشتیم و جزو عربی آن را طرح کردیم. و این محصول چندین ساله تعلیم خود را مسمی به اسم دبستان پارسی گردانیدیم. و دیباچه آن را به نام نامی آقای حاجی میرزا حسین شریف که از القاب و اوصاف مستغنی و بی نیازند و باعث چاپ و انتشار این نسخه بی نیاز، موشح و مطرز نمودم...» (۱۳۰۸ق: ۳ و ۲).

حبیب اصفهانی در سال ۱۳۰۹ق رهنمای پارسی و خلاصه رهنمای پارسی را جداگانه منتشر کرد. این اثر گویا راهنمای آموزش زبان فارسی برای ترک زبانان در مکاتب رشدیه بوده و به خواهش زاهد پاشا وزیر معارف عثمانی تألیف شده است. یک سال بعد رهبر فارسی نیز برای تدریس جمله سازی در مدارس رشدیه منتشر شد (میرانصاری، ۱۳۹۱: ۹۵؛ خان ملک ساسانی، ۱۳۷۶، ج ۲: ۷۳۳؛ افشار، ۱۳۸۸: ۲۲).

حبیب اصفهانی در آستانه شصت سالگی بیمار شد و برای معالجه با آب های معدنی بورسه (شهری در ترکیه) به آنجا رفت و در همان جا درگذشت (خان ملک ساسانی، ۱۳۷۶، ج ۲: ۷۳۲؛ شمس، ۱۳۴۰: ۱۹۰ و ۱۹۱). اطلاعیه مرگ حبیب اصفهانی و پیام تسلیتی به این مناسبت در روزنامه /ختر به تاریخ هفت ذی قعدة ۱۳۱۰ق درج شده است. در این اطلاعیه چنین آمده است: «ادیب فاضل میرزا حبیب اصفهانی که سال ها در اسلامبول اقامت گزین بود و در انجمن معارف سمت عضویت داشت هفته گذشته در بروسه به ناخوشی آنفلوانزا درگذشت. ادیب مزبور از جمله ادبای زبان فارسی و یگانه عصر و زمان

خود بود. در کتب ادبیه تتبع و اطلاع او را کمتر کسی داشت و غالب اوقات شبان روزی خود را صرف تعلیم لسان فارسی و ترتیب قواعد برای زبان مزبور و خدمت به عالم معارف می نمود...» (اختر، ۱۳۱۰ق: ۲۰۶ و ۲۰۷). این اطلاعیه نشان می دهد که سال درگذشت حبیب اصفهانی ۱۳۱۰ق بوده است.

معرفی دبستان پارسی

همان طور که گفتیم، حبیب اصفهانی در سال ۱۲۸۳ق تن به تبعیدی خود خواسته داد و بقیه عمرش را در استانبول گذراند. به دلیل تسلط بر زبان و ادبیات فارسی و عربی، از بدو ورود به استانبول در این حوزه ها به تدریس پرداخت. نبود منبعی برای آموزش زبان فارسی، او را بر آن داشت که کتابی در این زمینه تألیف کند. بدین ترتیب، بعد از شش سال اقامت در استانبول یعنی در ۱۲۸۹ق کتاب دستور سخن را منتشر کرد.

دستور سخن به دو بخش «تعلیمات» و «معلومات» تقسیم شده است. بخش تعلیمات بخش اصلی کتاب و شامل مباحث دستوری است. موضوعات ده گانه دستور سخن در قالب ده فصل در این بخش آمده است. بخش معلومات که تنها بیست درصد کتاب را اشغال کرده، فهرستی از بعضی اصطلاحات و لغات مترادف و ضرب المثل های عربی متداول در فارسی و همچنین شامل برخی ضرب المثل ها و کنایات فارسی است.

در بخش نخست، به آموزش دستور زبان فارسی و دستور زبان عربی به صورت موازی توجه شده است. به سخن دیگر، حبیب اصفهانی متناسب با هر مبحث قواعد زبان فارسی را آموزش می دهد و در انتها به آموزش همان مبحث در زبان عربی می پردازد. برای مثال در فصل اسم ابتدا اسم و ویژگی های آن را در زبان فارسی بررسی می کند و سپس اسم و ویژگی های آن را در عربی بررسی کرده و آموزش می دهد. البته هدف اصلی کتاب آموزش قواعد زبان فارسی است. از طرف دیگر، به دلیل تأثیرگذاری فراوان زبان عربی بر زبان فارسی، حبیب اصفهانی به نوعی آموختن زبان عربی را برای فارسی آموز لازم دانسته است. فایده ثانویه این کار به گمان وی این است که زبان آموز هر دو زبان را فرامی گیرد. به طور کلی، حبیب اصفهانی قصد داشته با نگارش کتابی چند منظوره همزمان به چندین هدف دست یابد. از دیگر اهدافی که وی دنبال می کرده آموزش قرائت فارسی به کمک درج شواهد منظوم فراوان بوده است (۱۲۸۹ق: ۳ و ۴ دیباچه). علاوه بر موارد مذکور، بخش دوم دستور سخن نیز اساساً هدفی دیگر را دنبال می کند. این بخش دربردارنده بعضی اصطلاحات و کنایات و ضرب المثل هایی از فارسی و عربی است که تنها به کار کسانی می آید که به زبان فارسی مسلط باشند. این همه در کتاب بعدی حبیب اصفهانی حذف می گردد و کتاب بعدی اختصاصاً و صرفاً بر آموزش دستور فارسی تمرکز دارد.

بعد از گذشت نزدیک به بیست سال از چاپ دستور سخن، حبیب اصفهانی دبستان پارسی را در سال ۱۳۰۸ ق منتشر می کند. به گفته

خودش دبستان پارسی ویراست جدیدی از دستور سخن است (۱۳۰۸ق: ۲). تغییرات بنیادی دبستان پارسی نسبت به دستور سخن گواه تجربه بیست ساله حبیب اصفهانی در آموزش زبان فارسی است. حذف شدن مباحث مربوط به زبان عربی، کم شدن شواهد منظوم، حذف بخش معلومات و به طور کلی ساده‌ترو تک‌منظوره شدن کتاب، همگی بیانگر آن‌اند که نگرش حبیب اصفهانی در حوزه روش‌های تدریس زبان فارسی دچار تغییراتی اساسی شده است. در این بیست سال، حبیب اصفهانی در مدارس مختلف مشغول تدریس زبان فارسی بوده است. تغییراتی که دبستان پارسی نسبت به دستور سخن دارد، بازتاب تجربیات نویسنده در آموزش زبان فارسی در این مدت و «محصول چندین ساله تعلیمش» است. دبستان پارسی در حقیقت ویراست جدیدی از دستور سخن است که در آن بسیاری مطالب حذف یا مختصر شده یا به گونه‌ای ساده‌تر بیان شده است.

در دیباچه مختصر کتاب، حبیب اصفهانی به انگیزه‌اش برای تألیف و انتشار دبستان پارسی اشاره می‌کند: «من بنده شرمنده، حبیب اصفهانی، پس از نوشتن کتاب دستور سخن و چاپ کردن آن...، چون دیدم که نسخه آن در کار انجام پذیرفتن است و به نظر پاره‌ای نسخه آن قدری مطوّل می‌نماید، خواستم تا جزو قواعد پارسی آن را با همان زبان باز کتابچه‌ای سازم که پارسی‌زبانان عموماً از آن بهره‌اندوزند و کودکان کُتاب و دبستان از آن دستور زبان خویش آموزند. در عبارت قدری از نسخه پیش مختصرترولی در معنی بسیار مکمل‌تر